

ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ. ЧЕРНИГІВ ХVІІІ СТОЛІТТЯ.

Кілька подробиць його топографії.

На початку березня 1923 р. автор цієї статті набув у вдови чернігівського збирача пам'яток старовини, лікаря Н. В. Любарського, купу старих документів, серед яких було знайдено „Планъ бывшей Крепости съ находящимся (sic!) въ ней постройками въ Городѣ Черниговѣ“, — як було написано вгорі на аркуші із цим планом.

План зроблено на око, на досить тонкім папері, розміром 36 × 44 сантиметри; найбільший розмір самого рисунку із заходу на схід — 23 сантиметри, з півночі на полудне — 26 сантиметрів; масштаб — 25 сажнів в англійським дюймі. З правого боку плана, в нижнім куті його, поміщено пояснення до цифер плану, що стосуються до зарисованих на нім будівель, — усього 21 №№¹⁾.

Судячи з характеру письма написів, набутий документ був копією старовинного плану, зробленою в першій половині ХІХ ст.

Порівняння цього плану із відповідною частиною рукописного плану Чернигова 1803 р., що переховувався в фамілійнім архіві колишнього малоросійського генерал-губернатора кн. Куракіна²⁾, показало, що старе планування, зарисоване на цім куракінськім плані, досить точно збігається з даними новознайденого плану що-до східної частини фортеці — кварталів та будівель на схід від „Замкової“ вулиці; в середній-же та в західній частині розклад кварталів на обох планах не однаковий, і будівлі, за винятком головних (катедральних церков, губерського правління — тепер державної друкарні) зазначені не одні й ті самі. Що-ж до середньої частини, то є велика подібність між новознайденим планом та планом Чернигова кінця ХVІІІ ст., якого першотвір нам невідомий, а копія, що її зробив Ф. Садовський 1909 р. (калькована), переховується в Іст.-Арх. Відділі Державного Музею (інв. № 172, додаток № 3).

Безсумнівна перевага новознайденого плану над обома згаданими тут полягає в тім, що на нім указано не тільки будівлі, але й вулиці та переулки із назвами їх (цього не має на інших планах), а це, певна річ, дуже полекшить роботу майбутніх дослідників топографії Чернигова, коли їм доведеться порівнювати дані планів із матеріалами, здобутими з писаних джерел.

Тому, що дати на новознайденім плані нема, то треба було спробувати хоч приблизно визначити його вік.

На плані, на східнім боці Замкової вул., зазначено серед інших бу-

¹⁾ Копія цього новознайденого плану, що її ми тут подаємо (додаток № 1), являє собою точну репродукцію оригіналу (оскільки за нього можна вважати старовинну копію з нього, яку ми маємо в своїм розпорядженні); проте, щоб вигідніше було порівнювати його з іншими планами, що ми їх тут містимо, самий рисунок у копії повернуто в протилежний бік: на оригіналі полуднева частина накресленої території міститься вгорі листа (як це звичайно робилося на старовинних мапах і планах), а на копії — внизу. Через технічні умови, фарби цього і інших планів змінено або замінено штриховкою.

²⁾ Додаток № 2. Тепер цей план переховується в Історично-Археологічнім Відділі Чернігівського Державного Музею (колишнім Міськім Музею Архівної Комісії) в інвентарі 15. Далі будемо називати цей план для короткості „куракінським“.

дівель — „Церковь деревяная Михаила“ (№ 9). Оскільки відомо, інших церков, присвячених Михайлові, в самій фортеці в XVIII ст. не було¹⁾. У Шафонського - ж у „Топографическомъ описаніи Черниговскаго Намѣстничества“ знаходимо вказівку, що „церковь Архангела Михаила... внутри крѣпости состоящая состроена въ 1764 году“ (ст. 287)²⁾. Отже — план, що ми розглядаємо, зроблено після 1764 р. Як крайній рік складення плану можна, здавалося-б, уважати 1772 рік, бо в цім році, — як зазначає той-же автор (opus cit., ст. 290), — до самого фундаменту було розібрано муровану Воскресенську церкву (що стояла на Замковій вул.), яку ще зазначено на плані (№ 8). Але тут ми натрапляємо на дивну суперечність: на тім-же самім місці, де на новознайденом плані зазначено Воскресенську церкву, на куракінськім плані, що його було складено на початку XIX ст., все ще значиться „церковь приходская ветхая“.

Навряд чи можна мати сумніви що-до оповідання Шафонського про скасування Воскресенської церкви в 1772 р., бо він досить докладно оповідає про це і зв'язує цей факт із будуванням церкви, що її також було названо Воскресенською, — на кладовищу; скорше можна припустити, що церкву не було цілковито розібрано, і руїни її складач куракінського плану назвав „ветхою церквю“ (або-ж місце „ветхої“ церкви на цім плані зазначено помилово, замість, напр., того місця, де стояла Михайлівська церква). Та в такім разі факт зарисування Воскресенської церкви не може визначати, що план зроблено раніше, і для вияснення часу, коли його було складено, треба виходити з інших указівок. А саме, в плані у „замку“ зазначено (№ 18) „церковь деревянная князя Михаила и Федора“; тимчасом Шафонський у своїй праці, написаній 1786 року, каже, що ця церква „за ветхостію разобрана назадъ тому лѣтъ двадцать“, цеб-то коло 1766 р. Коли навіть він і помилився, і церкву розібрано трохи пізніше, на початку 70-х років XVIII ст., то все-ж таки не пізніш як у ці часи складено і наш план.

Отже його можна датувати періодом 1764—1770—1775 рр. (з обережності трохи розсунувши його межі).

Порівнюючи новознайдений план із куракінським та з сучасним розкладом тієї частини Чернигова, що міститься в межах колишньої старої фортеці³⁾, ми знаходимо такі взаємини між старою та новою топографією⁴⁾.

На теперішній вулиці Леніна — колишній Гончій, — приблизно поміж будинками казначейства та реальної школи (тепер Окружного Фінансового Відділу — № 29 плану 1908 р., та І. Н. О. — № 51 того-ж таки плану) були у фортеційнім валу так звані „Прогорілі ворота“. На полудне від них (точніш — на полудневий схід) Гонча вулиця (вул. Леніна) перетинає квартал, де міститься інженірний двір (на нашім плані № 6; на плані Куракіна на цім місці стоїть „домъ вѣдомства почтамта“ № 6), потім перетинає квартал, що лежить на схід від нього — квартал без цифри (за планом Куракіна в північній частині цього кварталу малося збудувати будинок для віце-губернатора — № 24), і виходить через полуднево-східній кут цього безіменного кварталу до „Водяних воріт“. Ці ворота містилися в тій частині валу, яка оперізувала квартал, що тепер лежить на полудне від колишньої міністерської дівочої гімназії (тепер школа ім. Леніна — № 50 плану 1908 р.); вони перетинали вал трохи на схід

¹⁾ Була в „замку“ церква Михайла та Федора; про це нижче. ²⁾ Замість Воскресенської церкви, як пояснює Шафонський далі. ³⁾ Див. Додаток 4.

⁴⁾ Ми обмежуємося покищо лише порівнянням окремих частин планів і сучасного розкладу вулиць та будівель, бо для докладного аналізу планів у всіх їх деталях треба виконати вперед різні архівні розшукування та розвідування, а це в теперішній момент зробити неможливо.

(ближче до річки Стрижня) від теперішньої садиби лікаря Павського і колишньої садиби лікаря Сулменева.

„Водяна вулиця“ вела від цих воріт у фортецю,—як видно і на наших планах, і на плані Куракіна,—просто (як провестві лінію в повітрі) на сучасний будинок державної друкарні (до революції—будинок губерського правління, а перед тим, ще раніш—архирейський дім—№ 9 на куракінським плані, № 16 на плані 1908 р.). Отже вона перетинала територію, що її тепер займають названі садиби, перетинала теперішню вулицю Горкого (колишню Катерининську) і виходила на „Замкову вулицю“ мабуть біля західної огорожі скверика перед школою Леніна (колишня дівоча гімназія—№ 50 плану 1908 р.).

Від „Прогорілих воріт“ аж до цитаделі простягалася проста „Замкова вулиця“—головна в фортеці,—прямуючи майже на теперішній „дім Мазепи“ (№ 72 плану 1908 р.; № 11 нашого плану). Західний фасад його виходив на цю вулицю. Вона перетинала, виходить, частину садиби колишнього дворянського зібрання (тепер Окружний Архів—№ 34 плану 1908 р.), північно-західню частину садиби школи ім. Леніна, полуднево-східню частину Пушкінського майдану, місце, що його займає тепер будинок української школи ім. Шевченка (до революції—пансіон хлоп'ячої гімназії, а на початку XIX ст.—дім генерал-губернатора; № 49 плану 1908 р.) і колишній гімназіальний сад. На „Замковій вулиці“ між „Водяною вулицею“ та „домом Мазепи“ стояло дві церкви: одна біля східньої стіни будинку теперішньої школи ім. Шевченка, а друга на половині дороги між цим будинком та „домом Мазепи“, в колишнім гімназіальнім саді (докладніше про них буде сказано нижче; № 8 та 9 нашого плану).

На схід від першої церкви на наших планах зазначено 2 будівлі, і одна з них із зазначкою „камениця“. Це чи не та мурована будівля, що стояла на теперішнім узвозі до мосту через Стрижень (№№ 56 та 57 плану 1908 р.) посередині дороги; коли той узвіз вирівнювано в 90-х роках минулого століття, цю будівлю було зруйновано, і місце скопано й розчищено.

Зазначений на плані під № 3 „Магистратъ въ два этажа“, що виходив фасадом у „Проулок“ (між двома катедральними церквами), стояв спереду від теперішньої канцелярії Окружного Архіву (№ 35 плану 1908 р.) на простій лінії між ним та будинком державної друкарні (№ 16 плану 1908 р., № 9—куракінського плану, № 15—плану кінця XVIII ст.). Друга будівля, зазначена № 3—довгий прямокутник—займала частину майдану спереду від кам'яниці колишнього дворянського зібрання, тепер Окр. Історичний Архів—№ 34 плану 1908 р.¹⁾ На плані Куракіна зазначено, що на місці, яке займала ця будівля та теперішня канцелярія Окр. Архіву, малося збудувати „Каменной Корпусъ для обѣихъ Департаментовъ Генеральнаго Суда, повѣтоваго и нижняго земского судовъ, чертежной и врачебной управы“.

„Вулиця Київська“ йшла майже рівнобіжно з вулицею Горкого (до революції—Катерининською), трохи на полудне від неї, почасти на місці теперішніх будинків шкіл ім. Коцюбинського та Шевченка, почасти навіть позаду їх (більш на полудне). Принаймні на наших планах „Київська вулиця“ впирається у Воскресенську церкву; на плані-ж Куракіна ця церква стоїть на полудне від нової, Катерининської, вулиці; отже Катерининська вулиця пересунулася на північ від старої—„Київської вулиці“.

Треба зазначити, що на наших планах „Київські ворота“ стоять на

1) Тут і тепер ще де-не-де на поверхні майдану видно останки цегляних фундаментів.

західнім кінці „Київської вулиці“, на полудневий захід від Спаської церкви, а на плані Куракіна та на плані кінця XVIII ст. вони лежать більш на північ, майже в північно-західньому куті фортеці. Зазначаючи цю дивну суперечність, що її ми покищо роз'яснити не можемо, ми гадаємо, що показ новознайденого плану більш „логічний“, аніж покази 2-х інших: на нім „Київські ворота“—це природне довершення „Київської вулиці“.

Вихід із „Замку“ (теперішнього „Валу“) був не в бік катедральної церкви, як це гадає історик Чернигова А. В. Верзілов¹⁾, а на місці теперішнього виходу з „Валу“ на з'єднаний з ним бульвар, паралельно з шосе (на плані „Замкові ворота“).

У зв'язку зі знахідкою плану, що ми його тут розглядаємо, з'являється можливість унести деякі корективи в працю відомого дослідника чернігівської старовини П. М. Добровольського „Гдѣ находились старинные несуществующіе нынѣ храмы г. Чернигова“²⁾, а саме—інакше визначити місця, де стояла дерев'яна Михайлівська церква та мурована Воскресенська, що їх було збудовано на території чернігівської фортеці.

П. М. Добровольський пише (ст. 2—3), що на плані, який зробив архітектор Дитерихштейн (наприкінці XVIII ст.), а також на плані Куракіна, що ми його тут цитуємо, на схід від Спаської катедральної церкви, приблизно за 52 сажнів, показано церкву; до того-ж на куракінським плані її названо „церковъ приходская ветхая (№ 4), а на плані Дитерихштейна ясніше: „6) церковъ Архангела Михаила весьма ветхая“. А. Шафонський у „Топографическомъ описаніи Черниговскаго Намѣстничества“ (с. 241) указує в фортеці „церковъ приходскую деревянную Архистратига Михаила“. Порівнюючи ці дані із сучасним розкладом міста, Добровольський гадає, що Михайлівська церква стояла в північно-східнім куті садиби колишньої хлоп'ячої гімназії (№ 49-а плану 1908 р.), приблизно на тій місці, де тепер стоїть будинок української школи ім. Шевченка. Дійсно, на куракінським плані біля східньої стіни „кам'яного дому“, що його малося збудувати для губернатора (№ 23) і що його було потім повернуто на приміщення для пансіону хлоп'ячої гімназії (тепер українська школа ім. Шевченка), зазначено під № 4 „церковъ приходская ветхая“. Плана Дитерихштейна в момент, коли писалось цю працю, ми не мали під руками; а на плані, що ми його вище згадували, з останньої чверти XVIII ст. (точніше, на копії його, що переховується в Істор.-Арх. Відділі Державного Музею,—інвентар № 172) на тій-же самій місці показано церкву, яку в окремій поясненні, доданім до копії плану,—названо „церковъ Архистратига Михаила (приходская)“ (№ 16). Тимчасом на нашій плані церкву, яку виображено на тій-же самій місці (на Замковій вул.) точнісінько такою-ж самою фігурою (№ 8), названо „церковью каменною Воскресенія Христова“; а „церковъ деревянную Михаила“ поміщено на тій-же самій Замковій вулиці на половині дороги між Воскресенською церквою та полковою канцелярією (так званий „дім Мазепи“³⁾), де на плані XVIII ст. стоїть „Церковъ приходская Воскресенія Христова“ (№ 17). Інакше кажучи, на нашій плані, з одного боку, і на плані XVIII ст., а також на плані Дитерихштейна, на який посилається П. Добровольський, з другого боку,—ці церкви поміщено одну на місці другої.

¹⁾ „Очеркъ історіи города Чернигова“, с. 34.

²⁾ Окремий відбиток із №№ 6—14 „Черниговскихъ Епархіальныхъ Извѣстій“ за 1908 р., Чернігів, 1908.

³⁾ В теперішнім саді українських шкіл, на нашій плані № 11.

Виникає питання: де-ж справді вони стояли? Справа ускладнюється тим, що Добровольський, ігноруючи вказівку плану XVIII ст. що-до місця, де стояла Воскресенська церква, або не знаючи її, пробує відшукати цю церкву за помітчу уваги Шафонського, що вона стояла „у самого двора Ёньковъ“. Базуючися на однім плані¹⁾, де показано садибу Ёнька — колишне подвір'я поштової офіції, потім дворянського пансіону, а тепер садибу, що її займає Окр. Парт. Ком. (№ 58 на плані 1908 р.), Добровольський вважає, що Воскресенська церква стояла „по одній лінії на западъ отъ Михайловскаго храма въ концѣ усадьбы мужской гимназіи“ (цеб-то в західній частині місця, що його займає тепер садиба школи ім. Коцюбинського: № 49 на плані 1908 р.). Отже для Воскресенської церкви намічається три місця, а для Михайлівської — два.

Пробуючи встановити дійсну топографію цих двох церков, доводиться насамперед звернути увагу на ту дивну обставину, що Дитерихштейн на своїм плані називає Михайлівську церкву „весьма ветхою“. Шафонський у цитованій праці каже (с. 287), що „церковь Архангела Михаила однопрестольная деревянная, теплая, внутри крѣпости состоящая, состроена въ 1764 году“. Важко припустити, щоб церква, хоч-би й дерев'яна, за 33 роки²⁾ стала „весьма ветхою“. Чи не названо „весьма ветхою“ церкву, що стояла тут, Михайлівською помилково, замість Воскресенської? Якраз Воскресенську церкву можна було так назвати, бо з 1754 р. „она начала приходитъ въ разрушеніе“ (Шафонський, с. 290). Далі самі фігури церков на нашій плані й на плані XVIII ст. дають певні дані для таких сумнівів. Церкву, що стояла біля східньої стіни теперішньої української школи ім. Шевченка, і на першій, і на другій плані виображено однаково: у вигляді досить великої будівлі у формі хреста з крилом, що прибудоване до східнього кінця під прямим кутом на полудне; другу церкву (по дорозі від першої церкви до „дому Мазепи“) на плані XVIII ст. зазначено умовно маленьким квадратом, а на нашій плані — таким самим рівнобічним хрестом. Коли мати на увазі вказівку Шафонського, що Михайлівська церква була однопрестільна дерев'яна (с. 287), а Воскресенська — „каменная, большая, трехпрестольная“ (с. 290), то ясно, що якраз Воскресенську церкву зазначено першою із згаданих фігур — біля східньої стіни школи ім. Шевченка, цеб-то правдива вказівка поясняльних написів нашого плану, а не плану початку XVIII ст. і не плану Дитерихштейна.

Нарешті розв'язує питання вказівка Шафонського, на яку чомусь не звернув уваги Добровольський, коли посилався (шукаючи Воскресенську церкву коло подвір'я Ёнька) на Шафонського; в ній зазначено, що Воскресенська церква „стояла между нынѣшней Михайловскою церковью и Казенною Палатою“. Казенна палата часів Шафонського — це колишне губерське правління, а тепер державна друкарня (план XVIII ст. № 15, план Куракіна — № 9, план 1908 р. № 16). Обидві церкви, як видно з планів, стояли на полудне від цього будинку.

Всі три будівлі, виходить, стояли — за Шафонським — у такому порядку (з півночі на полудне): 1) казенна палата, 2) Воскресенська церква і 3) Михайлівська церква. Якраз так вони стоять і на нашій плані³⁾ (бо Воскресенську церкву показано на ній біля східньої стіни збудованого

¹⁾ План місця, що його було відведено на початку XIX ст. чернігівському архієпископові Михайлові для збудування архиєрейського дому (проект цей не було здійснено), переховується в Іст.-Арх. Відділі Черниг. Держ. Музею.

²⁾ Свій план Дитерихштейн зробив не пізніш як 1797 р.

³⁾ На ній „Казенная Палата“ чомусь не має окремого номеру; будинок її поставлено між № 15 та 3 (Борисоглібська катедральна церква та магістрат).

пізніше будинку пансіону хлоп'ячої гімназії, а Михайлівську—на полудне від нього); отже вказівки його зовсім правдиві. Правда, Воскресенська церква стоїть не на простій лінії між двома цими будівлями, але в усякому разі стоїть поміж ними; цього, певна річ, ніяк не можна було б сказати, якби визнати за правдиві вказівки складача плану XVIII ст. Що до цього плану, то виходить, що складач його правильно зарисував на своїм плані положення двох церков, які були в фортеці, але переплутав їх назви; поставивши одну на місце другої.

Але як-же погодити дійсне положення Воскресенської церкви з увагою Шафонського про сусідство її з садибою Єньків? Дуже можливо, що ця садиба у 80-ті роки XVIII століття, коли писав Шафонський, межувала з садибою цієї церкви, а на початку XIX ст., коли складено плана, що за його вказівками П. Добровольський зазначив її положення, вона досить таки одійшла від неї на схід. До того-ж можливо й те, що Єньки,—люди дуже багаті, що провадили навіть торгівлю з закордоном,—мали й другу садибу, що увесь час була поруч із Воскресенською церквою.

Та як-би там не було, але і наш план, і план XVIII ст. цілком однаково зазначають саме положення обох церков, що були у фортеці, лише переставляючи їх одну на місце другої. Тому давати перевагу над цілком певним плановим матеріалом досить таки невизначній прикметі—„сусідству“ садиби та церкви,—і на цій підставі шукати церкву там, де ні на яким плані її не показано,—певна річ, не можна.

Коротко резюмуючи наші міркування, ми можемо висловити такі наші гадки:

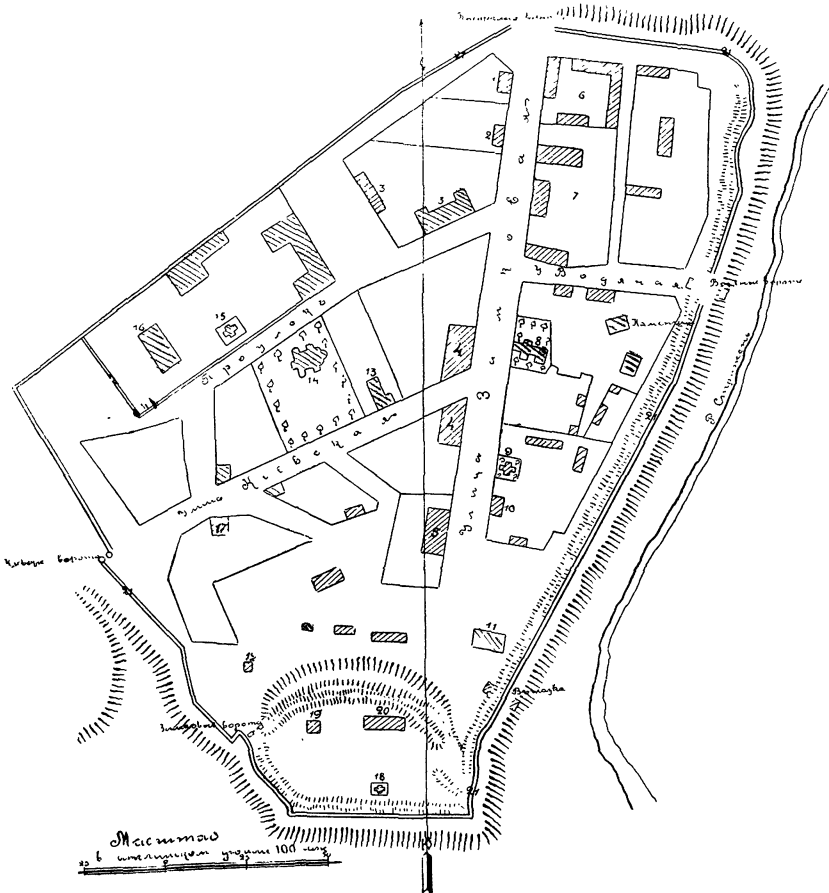
1) Вказівки Дитерихштейна і автора плану XVIII ст. (№ 172) що-до положення церков Воскресення та св. Михайла в чернігівській фортеці—неправильні: вони містять їх одну на місце другої.

2) Ще більшої помилки допустився П. М. Добровольський, шукаючи Воскресенську церкву там, де не було ніякої церкви.

3) Точне положення обох цих церков, яке стверджують і дані Шафонського, зазначає новознайдений план чернігівської фортеці XVIII ст.

**ПЛАНЪ БЫВШЕЙ КРѢПОСТИ СЪ НАХОДЯЩИМИСЯ ВЪ НЕЙ
ПОСТРОЙКАМИ ВЪ ГОРОДѢ ЧЕРНИГОВѢ.**

Копія.

Объясненіе плана.

1. Канцелярія Коменданта.
2. Караульня.
3. Магистратъ въ два этажа.
4. Краснія лавки.
5. Подковничьи домъ.
6. Инженерный дворъ.
7. Артелеійскій дворъ.
8. Церковъ каменная Воскрес. Христа.
9. Церковъ деревянн. Михаила.
10. Приней школа.
11. Подковая канцелярія.
12. Караульня при замковыхъ воротахъ.
13. Секвестръ полковой.
14. Церковъ Преображенск. Соборная.
15. Монастыръ кафедральный мужескій съ оградою съ Церковью Бориса и Глѣба.
16. Домъ гдѣ обучались латинскаго языка.
17. Караульня деревянная изба.
18. Въ замкѣ Церковъ деревянная князя Михаила и Феодора.
19. Пороховой Погребъ.
20. Цейхаузнія амбари.
21. Вадъ.

Зменшено в 2 рази.

**ВИКОШПОВАННЯ З ПЛАНУ м. ЧЕРНИГОВА 1803 р. (З АРХІВУ КН. КУРАКИНА) З ЗАЗНАЧЕНИМ
ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОЇ ФОРТЕЦІ.**

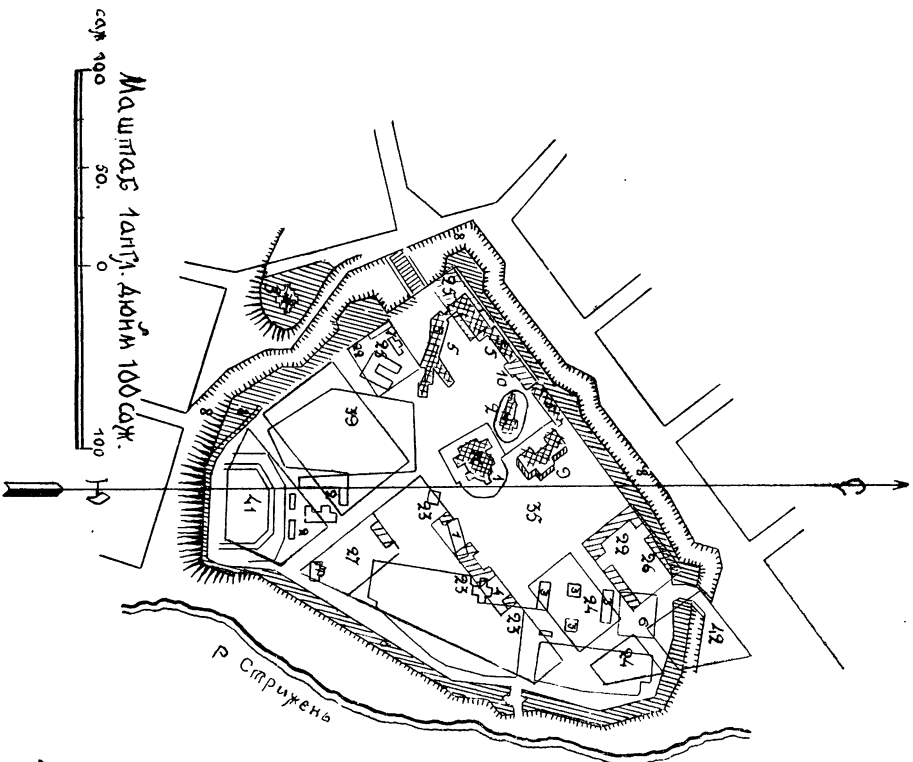
Додаток ч. 2.

**Нижче существуюція и останаціясь
безъ поврежденія.**

1. Церкви соборныя.
2. } Церкви приходскія.
3. }
9. Губернское правленіе съ казенною палатою и городничествомъ. Колокольня и подъ оною архивъ и кладовая для казны.

Назначаються къ уничтоженію.

1. Домъ Генераль - Губернаторской ветхой.
2. Домъ Губернаторской со службами ветхія.
3. Центрѣ корпуса казенныхъ ветхихъ въ коняхъ помѣщаются при- судственныя мѣста.
4. Церковь прихордская ветхая.
5. Ветхія бывшія монастырскія стро- енія въ коняхъ состоятъ въ повѣное казначейство и архивы.
6. Домъ вѣдомства почтамта на го- родейской землѣ построенной.
7. Казенной соляной Амбаръ.

8. Земляной валъ и ровъ съ тремя воротами.

Назначаються перенести на другія мѣста.

22. Хлебной Магазинъ.

Вновь предполагается устроить.

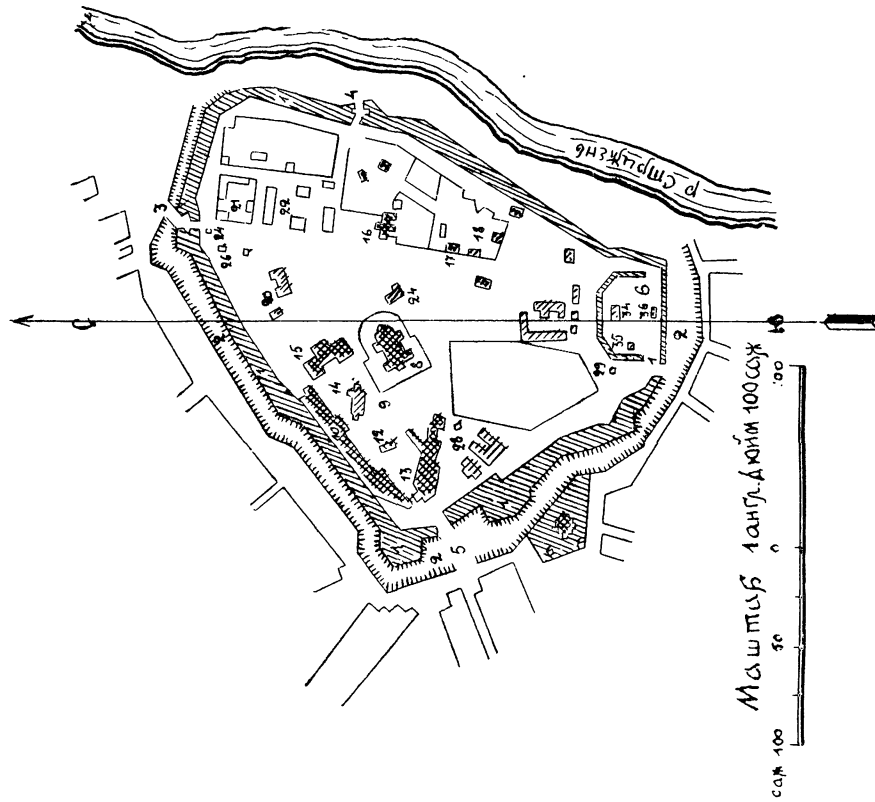
22. Каменной корпусъ для обихъ де- парт. Генеральнаго суда, повѣ- ваго и нижнего земск. судовъ, чер- тежн. и врачбн. управы.
23. Каменной домъ съ принадлеж- ностями и садомъ для губернатора.
24. Кварталы для дому съ принад- лежностями вице-губернаторскаго.
25. Каменной домъ съ принадлеж- ностями для народнаго училища.
26. Каменной Корпусъ для Архивъ.
27. Конюшенной дворя Губернатор- ской.
35. Площади.
39. Кварт. для обыват. строен. выш- сто существ.
41. Кварталы для казенныхъ строеній.

ВИКОПУВАННЯ З КОПІ ПЛАНУ м. ЧЕРНИГОВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТИ XVIII в. З ЗАЗНАЧЕННЯМ ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОЇ ФОРТЕЦІ.

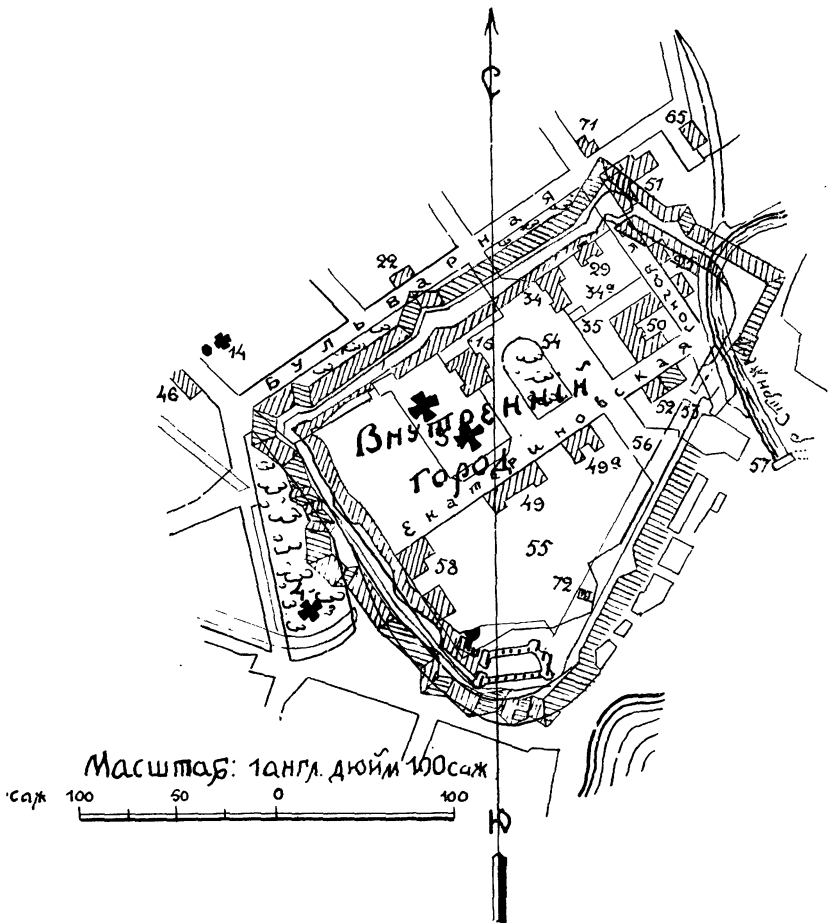
Додаток ч 3.

1. Крѣпостной валь.
2. Крѣпостной сухой ровъ.
3. Крѣпостныя ворота „Погорѣ-
лья“ или „Николаевскія“.
4. Крѣпостныя ворота „Водяныя“.
5. „ „ „Кіевскія“.
6. Цитадель или Замокъ.
7. Замковыя ворота.
8. Кам. Соборн. Храмъ „Преоб-
раженія“.
9. Кафедральн. монастырь въ ко-
тор. церковь „Бориса и Глѣба“.
10. Колокольня кам., на ней выше
колоколовъ, церковь для учени-
ковъ латинской школы во имя
„Юанна Богослова“.
11. Духовная Дикастерія.
12. Камен. здание школы „где обу-
чали латинскому языку.“
13. Различныя монаст. строенія.
14. Трапезн. церковь „Всѣхъ Свя-
тыхъ“.
15. Губернск. Правлен. и Казенная
Палата въ камен. монаст. здан.
16. Церковь Архистр. Михаила
(прих.).

17. Церковь приход. Воскресенья
Христ.
18. Школа и дворъ, прин. церкви
Воскр. Христ.
19. Колокольня обслуж. двѣ церкви.
20. Губернской и Городовой ма-
гистратъ.
21. Инженерный дворъ.
22. Артиллерійскій дворъ.
23. Полковая канцелярія.
24. Секвестръ полковой.
25. Полковничій домъ.
26. Канцелярія коменданта.
27. Караульная изба.
28. Караульн. изба у Кіевскихъ во-
ротъ.
29. Караульн. изба у Замковыхъ
воротъ.
30. Магазинъ для хранения амуни-
чнхъ и Гарнизонныхъ вещей.
31. Два провантныя магаз.
32. Соляной амбаръ.
33. Домъ со служб. для Губернатора.
34. Цейгаузные амбары.
35. Пороховой погребъ.
36. Церковь „Михаила и Феодора“
(Черниговскихъ).

ПЛАН ТЕРИТОРІЇ, НА ЯКІЙ МІСТИЛАСЬ БУВША ЧЕРНИГІВСЬКА ФОРТЕЦЯ, СКЛАДЕНИЙ р. 1908.

Пояснення до плану.

3. Спасо-Преображенський і Борисоглібівський собори.
4. Катерининська церква (на плані 1803 р.—Куракінському—де № 3).
16. Держдрукарня (на плані XVIII в.—№ 15, на Куракінському—№ 9).
25. Б. Повітова Земська Управа (нині інвалідна організація).
29. Б. Казначейство (нині Окрфінвідділ).
34. Б. Дворянське Зібрання (нині Губ. Історичн. Архів).
- 34-а. Садиба б. Дворянського Зібрання.
35. Канцелярія Губ'арху (б. помешкання секретаря Дворянства).
49. Б. Чоловіча Гімназія (нині Укр. школа ім. М. М. Коцюбінського).
- 49-а. Б. Пансіон Чоловічої Гімназії (нині Укр. школа ім. Шевченка).
50. Жіноча Гімназія (нині школа ім. Леніна).
51. Б. Реальна школа (нині Інститут Народньої Освіти).
52. Суміжні садиби лікарів Павського й Сульменева.
53. „Водяні ворота“ і східній кінець „Водяної вулиці“.
54. Пушкінська площа й сквер.
55. Б. Гімназичний сад.
56. Спуск до р. Стріжень.
57. Міст через р. Стріжень.
58. Б. садиба поштового відомства, потім Дворянського пансіону.
72. Так званий „Дім Мазепи“.